

Сергій Кононенко

ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯН

Статтю присвячено теоретичному аналізу тріадної взаємодії громадянина, держави і суспільства. Визначено методологічний потенціал тріади «громадянин/держава/суспільство». Виокремлено політико-структурні та історико-еволюційні передумови функціонування зазначеної взаємодії в процесі політичної діяльності й політичного управління.

Ключові слова: громадянин, держава, суспільство, політика, політичне управління, владно-силове поле.

Kononenko S. «*State and society of citizens*». *The article deals with theoretical analysis of correlation among citizenship, state and society. The methodological potential of this categorical correlation is defined. Structural and historical aspects of the correlation among citizenship, state and society in the processes of political activity and political management are delineated.*

Key words: citizen, state, society, policy, political management, power.

Тріадність є однією з головних форм людського мислення, що присутня на всіх його рівнях – від буденних життєсвітів до захмарних символічних універсумів. Існує чимало методологічних схем, категоріальних структур та когнітивних будов, які komponуються трьома елементами. Серед цих базових уявлень і форми елементарної логіки («індивідуальне/окреме/загальне», «одиничне/множинне/нескінченне», «можливе/дійсне/необхідне»), і символ віри християн, і бачення сучасного природознавства («електрон/позитрон/нейтрон»). Модерне суспільствознавство також містить у своєму пізнавальному арсеналі подібні тріадні схеми. Таким є уявлення про суспільні (зокрема політичні) відносини як системну сукупність і системну взаємодію трьох основних елементів – людини, держави, суспільства.

Існують уявлення настільки базові, наскільки елементарні, а істинність цих уявлень зумовлюється їх самоочевидністю й

загальноприйнятністю. Тому доволі часто важко визначити, чим вони мають вважатися: продуктивними апоріями, тобто об'єктивними формами розвиненого людського мислення; або ж дюркгеймівськими передпоняттями, котрі належить усувати, аби зробити суспільне пізнання максимально об'єктивним, укоріненим в реальному досвіді, а не попередніх суб'єктивних баченнях [1, с. 40]. Однак, яким би не було завершення цієї тривалої дискусії раціоналізму й позитивізму, сама схема «громадянин/держава/суспільство» залишається надійним і цілком апробованим вихідним положенням суспільствознавчого дослідження.

Головною особливістю тріадних схем є їх довершеність – це схеми синтезування, що найкращим чином ілюструється відомою діалектичною формулою «теза/антитеза/синтез». Бінарні моделі, натомість, містять у собі момент недовершеності – це суперечності, елементи яких або протистоять один одному (дихотомії); або конвертуються один в одного, міняючись місцями (як магнітні полюси чи вищі й нижчі класи внаслідок революції); або ж почергово (циклічно) заступають один одного, протистоячи діахронічно, а не синхронічно. Тож полярність та циклічність є суперечністю, розглянутою у синхронічному та діахронічному вимірах – протилежністю елементів у просторі та протилежністю елементів у часі, тобто співприсутністю протилежностей (полярність) або ж їх послідовністю (циклічність).

Розвиток тріадних моделей відбувається шляхом синтезу, а бінарних – шляхом лінійного відтворення. Інакше кажучи, динаміка перших є сходженням, динаміка других – реплікацією. Можлива трансформація тріадних моделей в бінарні (тріадного творення в бінарну реплікацію), що відбувається внаслідок втрати синтезуючого потенціалу. Можлива також і протилежна ситуація – трансформація бінарної моделі взаємодії в тріадну. Йдеться про момент «зародження», про появу потенціалу творення, про нововиниклу здатність до синтезу – спроможність двох елементів створити третій.

Суспільні відносини в рамках тріади «особистість/держава/суспільство» можуть мати різну структуру та різні історичні форми. Вихідним елементом слід вважати суспільство, котре постає «чистою субстанційністю», тобто «об'єктивністю в собі» –

джерелом соціальності, що прагне досягнути цілковитого само-свідомлення (пізнати себе та зрозуміти свої інтереси) й набути статусу суб'єктності (стати свідомим діячем і носієм свободи волі), лише частково реалізуючи це прагнення в державі (державній владі) та особистості (людині соціальній) [2, с. 72, 87, 441, 445]. Інакше кажучи, соціум бачить себе «очима» держави й очима людини, він також реалізується й діє (набуває статусу суб'єктності) через державу (об'єктивна суб'єктність) та через людську особистість (суб'єктивна суб'єктність).

Тріада «особистість/держава/суспільство» історично формується внаслідок виокремлення перших двох елементів з третього як вихідного та подальшої взаємодії між цими двома похідними елементами. Таким чином, вирізняються дві лінії взаємодії: «суспільство – особистість» та «суспільство – держава». Однак громадянин формується внаслідок взаємодії по третій лінії «держава – особистість», оскільки свій громадянський статус людина набуває винятково в рамках певної державності, а «громадянин світу» є всього лиш блискучим образом і поширеною метафорою. Тому й тріадність «громадянин/держава/суспільство» постає результатом історичної еволюції, послідовно впливаючи та надбудовуючись над двома іншими тріадними взаємодіями: «людина/держава/суспільство» і «особистість/держава/суспільство».

Еволюційне виокремлення держави із суспільства передбачає інструменталізацію та акумуляцію нею, розпорошеного й децентралізованого в базових структурах соціуму, владного ресурсу – накопичення й використання цього ресурсу в загальносуспільних інтересах. Саме завдяки інституту державності влада отримує найвищий сенс і призначення, а також стає безпечною і приборкується (соціалізується). Йдеться про надання ідеального змісту владному ресурсу – його одухотворення, що відбувається внаслідок підпорядкування цього ресурсу «загальному благу», інституційним уособленням якого і може вважатися держава.

Еволюційне виокремлення людини з суспільства передбачає її відособлення, тобто перетворення на особистість, здатну до осмислених вчинків та свідомого вибору. Зринаючи із соціуму, людська істота зберігає його у собі як власну ідеальну сутність чи свою «соціальну душу» [3, с. 21, 261, 268, 466]. Цінності якраз і можуть

вважатися найвищим проявом соціальності в людині. Людська істота самим своїм статусом у природі й суспільстві приречена творити ціннісні світи, які є реакцією носія свободи волі на власну буттєву ситуацію – реакцією індетермінізму духу на детермінізм буття.

Перебуваючи в одному (єдиному) реальному світі, людина спроможна створити безліч світів ідеальних, а дехто навіть вважає таке творення своїм обов'язком (культурним). Існує лише одна (єдина) реальна історія, однак можливих історій – нескінченна кількість. Причому, ця реальна історія не є «вже даною», її наявність припускається і вона відкривається та конструюється, зокрема, засобом історій ідеальних (вигаданих, можливих, прихованих). Подібно й Утопії, в житті суспільно-політичному, призначені для його розуміння та перетворення (точніше – вони і є засобами такого розуміння й перетворення). Погляд на реальний соціальний світ під кутом зору світів утопічних створює методологічний ефект цілковитого відсторонення, надаючи можливість побачити свій соціум якби іззовні, вийшовши (в уяві) за межі власної соціальної реальності. Людина не може не творити цінності та ціннісні (утопічні) світи, які виникають під всеосяжним і непереборним тиском соціальної реальності. Згодом ці вигадані світи повертаються до світу реального (повертаються до реальності), як засоби його розуміння й перетворення, і врешті-решт стають частиною історії, розчиняючись в її потоці та втрачаючи статус позаісторичності. Причому, чим тривалішим був цей статус, тобто чим довше система цінностей перебувала «над» історією, тим вище її історичне й духовне значення.

Громадянин – це людина політична, статус котрої в рамках певної державної організації є максимально визначеним і формалізованим; це також людина політична, котра не лише зацікавлена в політиці й прагне займатися нею, але й зобов'язана (системою відповідних обов'язків) брати участь у політичному житті своєї держави, зокрема в державно-політичному управлінні, та має всі можливості для такої участі завдяки системі відповідних прав; нарешті, це людина політична, існування котрої можливе лише в державі. Громадянство й державність передбачають, підтримують, розвивають одне одного.

Лінія взаємодії «громадянин – держава» є надзвичайно важливою, адже навколо цієї осі відбувається синтез, а суспільство досягає вищого рівня самоусвідомлення, перетворюючись із соціальної маси («субстанційності як такої – в собі») на суспільство громадян. Причому, цей останній різновид соціуму слід відрізнити від громадянського суспільства – простої сукупності неурядових організацій антидержавного спрямування, що спонсоруються іншими державами, ворожими власній державі елементами, всілякими лобістами й опозиціонерами та, врешті-решт, самою державою, яка у такий спосіб імітує існування незалежного позадержавного сектору, що вважається важливою передумовою «справжньої» демократії; звільняється від частини власних функцій і зобов'язань, перекладаючи їх (разом із відповідальністю) на псевдо автономні інституції; формує ще один сегмент ринку, в якому відбувається конкуренція за державні ресурси; створює передумови для корупції, надаючи «нечистим на руку» чиновникам можливості для «відмивання» грошей.

Суспільство громадян, що не знає економічної нерівності й політичної зради, разом із державою загального добробуту, що послідовно й неухильно дбає про загальне благо, складають утопічну соціальну модель руссоїстського штибу. Винятково в рамках цієї утопічної моделі укладаються «соціальні договори»; відбувається миттєвий перехід від природного стану до стану політичного; постають суспільства, у яких свобода кожного є запорукою свободи всіх; внаслідок рівного «обміну» прав на обов'язки, формується громадянський статус, котрий передбачає абсолютну взаємну лояльність та підпорядкованість всіх (без жодного винятку) анонімній «загальній волі» [4, с. 21, 35, 39, 45].

Безперечно, громадянське суспільство реально існує, як і суспільство національне. Водночас суспільство громадян – це лише мало досяжний ідеал, породжений беззастережною раціональністю й наївною ідилічністю руссоїстського утопізму. Однак, Утопії мають сенс, а історія тоталітаризму свідчить – цей сенс спочатку звабливо проникає в реальне суспільне життя, а згодом впроваджується потом, кров'ю, стражданнями мільйонів. Руссоїзм також несе свою, досить вагомую, частку історичної відповідальності за невинні жертви Великої французької революції. У моральному сенсі, цьому

різновиду революційного лібералізму навіть пощастило, адже головними об'єктами критики, принаймні на сьогодні, все ще залишаються тоталітаризм комуністичний і тоталітаризм фашистський, натомість, лібералізму вдається ховати свою (так само тоталітарну, як і у його великих опонентів) сутність за маскою «загальнолюдського» гуманізму та статусом «переможця» у Другій світовій і «Холодній» війнах.

У процесі історичної еволюції людських суспільств зростає рівень їх самоусвідомлення, що призводить до відповідного збільшення ступеню свободи як окремої людини, так і всього суспільства. У примітивних, малих, доісторичних соціумах не може вважатися вільною не лише знеособлена та «розчинена» в колективності людина, але й сам цей соціум, адже його існування цілковито залежить від внутрішньої згуртованості та зовнішніх (передусім природних) умов, а сфера колективного вибору жорстко predetermined. Таким чином, свобода людини і свобода суспільства зростають паралельно, тобто між індивідуальною та колективною свободою вибору існує пряма пропорційна залежність. У цьому й полягає правда націоналізму (радше одна з його «правд») – неможливо бути вільним, належачи до пригнобленої нації.

Первинно, на рівні однієї з вихідних політико-філософських гіпотез, суспільство може вважатися «чистою субстанційністю» («соціальністю в собі»), котра, прагнучи самоусвідомлення («пробуджуючись»), трансформується («переливається») в історичну дієвість (набуває статусу «суб'єктності»). Причину й походження цього прагнення так само важко зрозуміти й визначити, як і походження й причину «великого вибуху», однак наслідки дії зазначеного прагнення очевидні – зростання рівня самоусвідомлення, збільшення суверенної дієздатності, розширення сфери свободи як окремих людей, так і їх об'єднань. Можливо, свідомо прагнути волі людину спонукає бергсонівський «творчий порив». Можливо, це прагнення вмотивовується фукуямівським «бажанням бути визнаним». Мабуть, одна з великих істин античного мислення та філософський труктум мислення сучасного – «пізнай себе» – найкращим чином ілюструє зв'язок між рівнем самоусвідомлення й обсягом свободи, адже ця істина відображає дух волелюбних народів, котрі, завдяки свідомій і вільній участі громадян в

політичному житті своїх міст-держав, формували себе й творили свою історію. Певна річ, навіть малоймовірні засадничі припущення, які неможливо підтвердити емпірично, можуть призвести до цілком істинних висновків і практичних теорій, підтвердженням чому послугує такий відомий теоретичний конструкт як «соціальний договір» [5, с. 7–9].

Націоналізм створив ціннісно-культурні передумови для досягнення одного з найвищих, принаймні на сьогодні, рівнів колективного самоусвідомлення в історії людства, суттєво посприявши розширенню сфери свободи людини й суспільства. Прагнення незалежності для своєї національної спільноти, зумовлене усвідомленням рівності всіма її представниками як один перед одним, так і представниками інших націй, радикально змінило історичну форму й базові структури політичного життя людства. Націоналізм разом з технологічним прогресом, створив передумови для побудови незалежних суспільств рівних громадян в яких індивідуальна й колективна свобода сягнули значно вищого рівня, ніж за донаціональної доби.

Тріаду «громадянин/держава/суспільство» слід розуміти як динамічну взаємодію трьох елементів, а не метафізичну послідовність трьох сутностей. У процесі цієї взаємодії вони міняються місцями, видозмінюються, взаємно перетворюються і, головне – генерують навколо себе владно-силове поле. Таким чином, кожен елемент тріади може вважатися одним з трьох полюсів, котрі в процесі взаємодії створюють відповідне владно-силове поле. Причому, чим інтенсивніша взаємодія, тим потужніше поле. Сила громадянина в цінностях, які він сповідує і наслідує у суспільному житті. Сила держави в її порядкотворчих функціях, чи радше у тій ефективності, з якою ці функції виконуються. Сила суспільства в його ресурсному потенціалі, тобто обсязі ресурсів, які воно може надати громадянину для втілення його цінностей та державі для підтримання соціального порядку. Влада ж постає результатом взаємодії цих трьох сил. Громадянин є джерелом цінностей, держава – джерелом соціального порядку, суспільство – джерелом ресурсів. Тріада «громадянин/держава/суспільство» породжує похідну форму тріадної взаємодії – «цінності/порядок/ресурси». Вона може вважатися однією з багатьох подібних похідних тріадних схем, серед яких також: «індивідуалізм/етатизм/колективізм».

Недостатня розвиненість одного з трьох елементів тріади «громадянин/держава/суспільство» та слабка інтенсивність їх взаємодії спричиняє деформацію й ослаблення владно-силового поля. Деформація цього поля призводить до конфліктних ситуацій, а його ослаблення загрожує внутрішній цілісності політичної системи та робить її беззахисною перед зовнішніми загрозами – підриває сили соціальної єдності й солідарності та міжнародний потенціал (національну могутність). Тому між трьома елементами тріади повинна існувати динамічна рівновага, порушення якої призводить або до еволюційного стрибка, або до деволуційного відступу, або ж до відновлення попередньої рівноваги. Тріадна взаємодія «громадянин/держава/суспільство» вкотре ілюструє ключове значення для полагодження і впорядкування політичних справ принципу й практики «балансу сил». Перевага одного з трьох елементів тріади (перевага індивідуалізму, етатизму чи колективізму) жодним чином не збільшить потужність владно-силового поля політичної системи, а навпаки – зменшить цю потужність та деформує саме поле.

Великим духовним пробудженням занепалих суспільств зазвичай передусє елементарне бажання прокинутись від важкого сну, в якому ці суспільства перебувають. Причому, йдеться не лише про стан колективної байдужості та забуття, але й про нереальну абсурдність політичної ситуації, коли кримінальні злочинці, шахраї чи просто божевільні правлять безпорадним та боягузливим населенням, позбавленим будь-яких чітко виражених ознак (зокрема національних). Хоча й смерть уві сні також можлива, більш природним є прокинутись і знову відчути себе та життя навколо. Стан сучасного українського суспільства може бути визначеним як «дрімота перед духовно-політичним пробудженням», а яким буде це пробудження в народі, котрий упродовж майже трьохсот років (XVI–XVIII ст.) провадив безперервну війну зі своїми гнобителями – здогадатись не важко.

Незалежність все ще не прийшла на українські терени і жоден із суверенітетів (державний, національний, народний) українці так і не реалізували – держава слабка й залежна, нація дезорієнтована й деморалізована, демократія олігархічна й дефективна. Духовно-політичне пробудження і державницьке переутвердження залишається чи не єдиним історичним виходом. У політичній ситуації нинішньої

України тріадна взаємодія «громадянин/держа-ва/суспільство» просто не спрацює, оскільки відсутні повноцінні елементи цієї взаємодії.

Національний суверенітет передбачає не лише право нації на створення власної держави, але й право на її перезаснування (повторне творення) у разі, якщо новостворена державність виявиться простою маріонеткою в руках зовнішніх сил та власних ренегатів, тобто виявиться державністю псевдо-національною. Можливо, саме таке перезаснування закладе підвалини для формування справжнього громадянина, сильної держави й продуктивного суспільства та реактивує механізм їх (тріадної) взаємодії.

1. Дюркгейм Э. Метод социологии // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – С. 5–164.

2. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель ; пер. А. М. Водена ; [вступ. ст. Ю. В. Перова, К. А. Сергеева]. – СПб. : Наука, 1993. – 477, [2] с. – (Слово о сущем).

3. Durkheim E. The Elementary Forms of The Religious Life / Emile Durkheim ; transl. from the French by Joseph Ward Swain. – N. Y. : The Free Press, 1965. – 507 p.

4. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Жан-Жак Руссо ; [пер. з фр. О. І. Хома]. – К. : Порт-Рояль, 2001. – 349 с. – (Філософське джерело).

5. Nozick R. Anarchy, State and Utopia / Robert Nozick. – N. Y. : Basic Books, Inc., 1974. – 367 p.